Lannert Judit

Differenciálás és szelekció a magyar iskolákban

A címben jelzett témának sajátos aktualitást ad a közelmúltban lezajlott nemzetközi PISA-vizsgálat eredménye. Nem annyira a magyar tanulók teljesítménye, mint inkább az a tény volt a megdöbbentő, hogy több tucat ország tanulóinak tanulmányi teljesítményei között a különbséget Magyarországon magyarázta meg a legkiugróbb mértékben az adott iskola társadalmi összetétele (Knowledge and Skills for Life, 2001).

A PISA-vizsgálatban részt vett országok közül Magyarország „kitűnik" azzal is, hogy az összes országot összehasonlítva itt hat a legerősebben a család kulturális tőkéje (szülők iskolai végzettsége, családi könyvtár) a diák teljesítményére. Ez a hatás viszont elsősorban az iskolákban tanuló diákok összetételén át hat, vagyis a családi háttér hatása az iskolák homogén összetétele folytán felerősödik. Ehhez hasonló erős, úgynevezett kontextuális hatást mértek azon országok esetében, ahol a tanulók már az iskoláztatás korai szakaszában különböző iskolai pályák közt szelektálódnak (Németország, Ausztria, Belgium, Cseh Köztársaság, Lengyelország, Olaszország).

A szelekciós mechanizmusok sajnálatos módon jelen voltak a magyar oktatás már igen korai szakaszaiban is. Ugyanakkor azt is mondhatjuk, hogy ezek a mechanizmusok látens módon működtek. Az iskolaszervezeti differenciálás klasszikus formája az angolszász „streaming", ahol a tanulókat intelligenciájuk alapján sorolják be, illetve a „setting", ahol az intelligencián kívül a tanulók érdeklődését is figyelembe veszik. Mindkét esetben homogén csoportok alakulnak ki, ahol a jó képességűek csoportjaiban a fejlesztés általában sikeresebb. A rendszer előnyeit elsősorban a kiválasztottak – az angol tapasztalatok szerint is a középosztályból származó gyerekek – élvezik. Magyarországon az általános iskolai tagozatok hasonlóképpen működnek. Azt, hogy a tagozatos oktatás tulajdonképpen a differenciálás köntösébe burkolt szelekció, már sokan feltárták. (*Ferge*, 1980, *Csanádi – Ladányi*, 1983) A kilencvenes években viszont – többek közt a szerkezetváltó gimnáziumok megjelenésével – azt mondhatjuk, hogy a látens szelekció már az alapfokon is manifesztté vált. Az, hogy ez a szelekciós folyamat felerősödött és nyílttá vált már az általános iskola küszöbén is, mutatja egyrészt a kilencvenes évek közepén elterjedt felvételi gyakorlat az általános iskolák első osztályában. Az 1996/97-ben folytatott iskolavizsgálat (OKI, KK) eredményei azt mutatták, hogy a városi általános iskolák mintegy egyötöde felvételiztette a hat-hét éves gyerekeket, és több mint egynegyedük alkalmazott valamilyen szűrést. Ezzel szemben a községi általános iskolák 95 százalékában sem felvételi eljárást, sem szűrést nem alkalmaztak. A budapesti iskolaigazgatók mintegy 60 százaléka nyilatkozott akkor úgy, hogy alkalmaznak valamilyen szelekciót az általános iskola első osztályánál.

Mielőtt azonban megnéznénk, hogy mi zajlik most az általános iskolában, egy kis kitérőt tennék a középfokra való bejutás esélyeit illetően a KIFIR adatai alapján. Úgy tűnik, hogy habár a kilencvenes évek során nagyfokú expanzió indult be a középiskoláztatás terén – ez persze inkább csak relatívnak tekinthető a csökkenő gyereklétszámok miatt –, az elitek bizonyos csoportjai a korai szelekcióval fenn akarják tartani előnyös po-

zícióikat, illetve biztonságosan tovább szeretnék örökíteni azokat. E folyamatot pedig az iskola csak segíti, hiszen paradox módon éppen a gyereklétszám csökkenésével burjánoznak el a felvételi vizsgák középfokon, elkeseredett versenyt szítva a minél jobb képességű, homogén iskolai tanulócsoportok kialakításáért. (*Andor*, 1999, *Csákó*, 1998) Sőt az iskolák nemcsak a legjobbakért harcolnak, de azért is, hogy nehogy olyanok kerüljenek be az iskola falai közé, akikkel az iskola nem tud mit kezdeni, vagyis a problémás gyerekek kiszűrése, sőt kirekesztése a mai iskolák domináns törekvésévé vált (tisztelet a néhány kivételnek, ahol valóban felvállalják ennek a csoportnak a nevelését).

Azt a sejtést, hogy a középiskolai felvételi nem mindig indokolt, mutatja az is, hogy az iskolai férőhelyek száma a középfokon 2000-ben minden pedagógiai program terén meghaladta a keresletet. A tanulók majdnem kétharmadát az első helyen megjelölt tagozatra vették fel, az első három hely valamelyikére pedig a 85 százalékuk bejutott. Mintegy 9 és félezer gyerek viszont (körülbelül 9 százalék) az első körben nem jutott be semmilyen középfokú oktatási intézménybe. Az elemzés során bebizonyosodott, hogy a kínálat szűkössége nem lehet oka az elutasításnak. Szinte minden iskolatípusban és tagozaton túlkínálat van, a gimnáziumi helyek 80 százalékát, a szakközépiskolai helyek 70 százalékát és a szakiskolai helyek 60 százalékát tudták csak feltölteni. Éppen ezért igen meglepő, hogy az első körben elutasított gyerekek száma ilyen magas. Kérdés, hogy kik azok, akik első körben nem jutottak be a középfokra. Az adatok azt mutatják, hogy az elutasítottak zöme nem a kurrens gimnáziumi és szakközépiskolai tagozatokra, illetve szakokra jelentkezettek körül kerülnek ki, hiszen éppen olyan képzési típust szerettek volna választanai, ahol a legnagyobb a túlkínálat, nevezetesen szakiskolába. Miután a szakiskolába inkább a kisebb városi, illetve községi általános iskolába járók jelentkeztek, valószínűsíthetnénk, hogy ismét működik a települési lejtő, és a községi diákokat nagyobb arányban utasították el, mint városi társaikat. Az adatok ennek éppen az ellenkezőjét mutatják, a bejutottak közt nagyobb arányban találunk községi iskolából jövő tanulókat, mint az elutasítottak körében. Az első körben való elutasítás éppen a nagy városokban élőket sújtja inkább, a budapesti vagy valamilyen megyeszékhelyen tanuló gyerekeket.

Az általános iskolák – ha megtehetik – élnek a szelekció eszközével, és megpróbálják homogenizálni az iskolai összetételt. Erre annál inkább lehetőségük van, minél nagyobb településen működnek, de a városi iskolák közt is megtalálható mind a három típus. És talán az sem véletlen, hogy a legerősebben szelektáló eredmény-centrikus iskolák tanulói vannak túlterhelve, az órákon kevéssé figyelnek, és nem is érzik jól magukat.

Az első körben elutasítottak körében találhatjuk a túlkoros tanulókat. Míg a felvettek körében alig találni 15 évnél idősebbet, addig ez a csoport az elutasítottak közt túllépi a 10 százalékot. Ha megyei megoszlásban nézzük a bejutottak és be nem jutottak arányát, akkor azt láthatjuk, hogy a budapesti, borsodi és szabolcsi gyerekeket az országos átlagnál nagyobb arányban utasították el. Ez is azt a vélekedést támasztja alá, miszerint manapság a felvételiztetésnek (amely bizonyos területeken a szakiskolákat is jellemzi) nem annyira az arra a képzési típusra megfelelők kiválasztása a célja, mint inkább az oda nem illők kiszűrése, e tendencia egy olyan homogenizációs folyamatot jelent, amely folyamat végén a hátrányos helyzetűek és magatartási problémákkal küszködő, zömében cigány tanulók iskola nélkül maradnak. Habár feltételezhető, hogy a második körben ezek a tanulók is – legalábbis a tanköteles részük – valamilyen iskolára lelnek, nagy valószínűséggel azt nem fogják elvégezni és hamar lemorzsolódnak.

De vajon mi jellemzi a mai általános iskolák mai beiskolázási gyakorlatát? Vizsgálatunk intézményi kérdőívében arról firtattuk az iskolákat, hogy milyen szempontok alap-

ján döntenek a tanulók felvételénél. Minél nagyobb településen található az adott általános iskola és minél kevésbé küszködik beiskolázási gondokkal, annál inkább mérlegel a tanuló felvételénél. Első látásra a mérlegelés szempontjai nem túl izgalmasak, az iskolák 35 százaléka nyilatkozott úgy, hogy nincsenek különösebb szempontjai, 49 százalékuk pedig a lakóhelyet említette elsődleges szempontként. A többi szempontot (testvér is odajár, régi diák gyereke, elbeszélgetés a szülővel, a gyerekkel, felvételi vizsga, szülő azonosulása az iskola értékeivel stb.) jóval kevésbé említették elsődleges szempontként. A másodlagos, illetve harmadlagos szempontok közt viszont gyakrabban szerepeltek. Többváltozós matematikai-statisztikai módszerrel (klaszterelemzés) a 12 szempontot (és magukat az iskolákat is) három csoportba tudtam rendezni. Eszerint három eltérő stratégia bontakozott ki az általános iskolák beiskolázási gyakorlatánál (csak a nyolc évfolyammal rendelkező általános iskolákat vettem be az elemzésbe). Az egyik csoport (a minta 41 százaléka, 281 iskola) nem érvényesít különösebb felvételi szempontokat, egyedül a lakóhelyet veszik figyelembe. Ezek az iskolák jellemzően önkormányzati fenntartásúak, sok a társulásban fenntartott, elsősorban kisebb községek tanintézményi. Ezeket elneveztem normál iskoláknak. A másik csoport (a minta 46 százaléka, 314 iskola) a lakóhely mellett figyelembe veszi, hogy jár-e idősebb testvér az iskolába, itt az iskolaigazgatók mérlegelték a szülők azonosulását az iskola eszméivel. Elsősorban a városi iskolákat jellemzik ezek a szempontok, itt találhatók nagyobb arányban az állami szervek vagy megyei önkormányzat által fenntartott iskolák is. A továbbiakban a mondandóm megkönnyítése érdekében aurás iskoláknak hívom őket, kiindulva abból, hogy fontos az iskolai légkör – vagy mondhatjuk úgy: az iskolai összetétel, és lehetőségük is van ennek alapján mérlegelni. A harmadik csoport (a minta 13 százaléka, 85 iskola) a legtöbb szempontot veszi figyelembe, nagy súlyt fektet a tanulóval való elbeszélgetésre, a felvételi vizsgára, a tanulmányi eredményekre. Ezek többnyire nagy létszámú iskolák, budapestiek, nem állami és önkormányzati fenntartásban lévők. Ezeket eredmény-centrikus iskoláknak neveztem el. Az eredmény-centrikus iskolák 19 százaléka felsőoktatási intézet gyakorló iskolája, többségében egy feladatellátási szereppel (69 százalék). A normál iskolák esetén viszont az átlagosnál nagyobb arányban találunk több feladatot. Az általános iskolák e három típusának a területi elhelyezkedése is jellemző, az eredmény-centrikus iskolák jellemzően Budapesten, Hajdú-Bihar, Komárom-Esztergom, Veszprém, Nógrád megyékben találhatók, az aurás iskolák Bács-Kiskun, Győr-Moson, Pest megyében, a normál iskolák pedig Baranya, Borsod, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Szabolcs-Szatmár és Zala megyében találhatók nagyobb számban.

Az iskolaigazgatókkal készített kérdőívek alapján további jellegzetességeket találunk a három csoportban. A szülők egyötöde az átlag felett keres az eredmény-centrikus iskolák igazgatói szerint, ez 18 és 16 százalék az aurás és a normál iskolák esetében. Az intézmény programját illetően a fogyatékosok integrált oktatása leginkább a normál iskolákban jellemző (44 százalék), kevésbé az aurás (31) és legkevésbé az eredmény-centrikus iskolákban (28 százalék). Cigány kisebbségi programok a normál iskolák 26, az aurások 16 százalékában folynak, viszont ez az arány az eredmény-centrikus iskolák esetén csak 9 százalék. Érdekes módon a tehetséggondozást, valamint az Internet és a számítógép tanításra való használatát illetően nincs különbség a három csoport között. Az ellátottság terén sincsenek szignifikáns különbségek, kivéve, hogy a gazdasági vezetői iroda és porta gyakrabban van jelen az eredmény-centrikus iskoláknál, míg aulával és étkezővel az aurások rendelkeznek a legtöbben. A szülői szervezet számára külön helyiséget csak a normál iskolák tartanak fönn (4 eset).

Az iskolák egy részében a tanulókat is megkérdeztük. Érdekes lehet tehát megvizsgálni, hogy milyen jellegzetes különbségeket találhatunk a három csoport között a tanulókat illetően.

Az eredmény-centrikus iskola tanulói rendelkeznek a legnagyobb arányban mobiltelefonnal (57 százalék), de még a normál iskolában is 44 százalék nyilatkozott úgy, hogy

van mobiltelefonja. A számítógép, CD-lejátszó megléte és a külföldi nyaralás szignifikánsan az aurásoknál a legnagyobb arányú. Viszont a normál iskolások mondták a leggyakrabban, hogy dolgoztak nyáron (35 százalék). Ugyanebben a körben találjuk a legtöbb háztartásbeli és munkanélküli anyát, míg az aurásoknál dolgozik a legtöbb anya. A normál iskolában tanulók 10 százaléka vallotta magát cigánynak, ezek az arányok 5 és 4 százalék az eredmény-centrikusok és az aurások esetében.

Érdekes képet mutat a tagozatok megléte is. Az aurások negyede jár tagozatos osztályba, míg ez az arány a másik kettőnél egyötöd (de ne felejtsük el, hogy az eredmény-centrikusok közt vannak a gyakorló iskolák is). Az aurás iskolákban az átlagosnál nagyobb arányban találunk nyelvi és zenetagozatos oktatást, valamint testnevelés tagozatot. Az eredmény-centrikusok közt találhatók a Zsolnai-iskolák, valamint a vegyes tagozatok. A normál iskolákban a rajz és a matematika, valamint informatika tagozat a felülreprezentált. Az iskolai órákat is más és más jellemzi a három intézménytípusban. Az eredmény-centrikus iskolákba járók a matematika órán kevésbé figyelnek és inkább mással foglalkoznak, kevesebb röpdolgozatot írnak és kevesebbet felelnek, ennek megfelelően természetesen a hangulatot is jobbnak értékelik. Fegyelmezési probléma viszont legkevésbé a normál iskolákban tapasztalható. Irodalom órákon az eredmény-centrikus iskolákban írnak legtöbbször nagydolgozatot és röpdolgozatot, gyakrabban kapnak írásbeli házi feladatot, viszont lényegesen ritkábban néznek filmet vagy hallgatnak zenét, illetve játszanak szerepjátékot. Természetesen fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a válaszok erősen szubjektívek, a gyakran és ritkán relatív fogalmak, így nehezen összevethetőek.

Végezetül talán a legérdekesebb a három csoport óraterhelését, osztályzatait és iskolai hangulatát összevetni. Szignifikánsan több tanórájuk van az eredmény-centrikus iskolák tanulóinak, érdekes módon viszont szignifikánsan ők kapják a legrosszabb jegyeket is. Talán ennek is köszönhető, hogy ők érzik a legkevésbé jók magukat iskolájukban.

Úgy gondolom, ezek az adatok mutatják, hogy az általános iskolák – ha megtehetik – élnek a szelekció eszközével, és megpróbálják homogenizálni az iskolai összetételt. Erre annál inkább lehetőségük van, minél nagyobb településen működnek, de a városi iskolák közt is megtalálható mind a három típus. És talán az sem véletlen, hogy a legerősebben szelektáló eredmény-centrikus iskolák tanulói vannak túlterhelve, az órákon kevéssé figyelnek és nem is érzik jól magukat.